

Henryk Niestrój
(Archiwum Państwowe w Opolu)

**Sąd obwodowy w strukturze sądownictwa niemieckiego.
Ustrój sądów na Śląsku od czasów habsburskich do 1945 r. Struktury i zasady funkcyj-
nowania sądu obwodowego. Problemy metodologiczne opracowania zespołów akt sądo-
wych**

Akta sądowe odgrywają szczególną rolę w badaniach historycznych. Ich wspólną cechą, począwszy od średniowiecznego sądu ławniczego aż po najnowsze akta spraw karnych i cywilnych, jest przedmiotowe zróżnicowanie. Znajdują w nich odbicie najdrobniejsze elementy życia codziennego, zarówno te typowe, jak i odbiegające od norm. Dokumentują one nie tylko spektakularne procesy, ale – przede wszystkim – umożliwiają wgląd w dzień powszedni „szarego” człowieka. Z tej właśnie przyczyny uważane są w badaniach historycznych często jako źródło pierwszoplanowe¹.

Ustrój sądów śląskich, a więc ich właściwości terytorialne i rzeczowe, nadrzędność i podrzędność, (bo trudno jeszcze mówić o instancyjności), jakie pozostawiła po sobie monarchia habsburska wraz z naleciałościami miejscowymi przyrównać można chyba tylko do systemów monetarnych na Śląsku. Był na tyle skomplikowany, że trudno dziś nawet znaleźć dwa identyczne w swej treści opracowania tego zagadnienia.

Sprawa stała się od pewnego momentu o tyle istotna, iż w wielu archiwach państwowych opracowuje się obecnie (duże objętościowo) zespoły sądów obwodowych (*Amtsgericht*), które były ostatnimi przed 1945 r. sukcesorami materiałów pozostawionych przez sądy najniższych instancji na Śląsku. Naturalnie podczas opracowania archiwalnego dąży się do odtworzenia systemu kancelaryjnego, w jakim zostały akta w danym urzędzie wytworzone. Nie zawsze jest to możliwe – czasem z braku informacji, czasem zaś ze względu na złożoność zespołu. W przypadku akt niemieckich pojawiają się także różnice terminologiczne i ustrojowe.

Z tych też powodów, korzystając z pomocy archiwalnych, jak również z literatury naukowej można natrafić niejednokrotnie na niewłaściwie przetłumaczone terminy. Szczególnie w dziedzinie prawa i administracji (a przede wszystkim ślady działalności tych organów przechowywane są w archiwach) o błąd niezmiernie łatwo. Język

¹ M. Wiech, *Moderne Justizakten als zukünftige Quellen historischer Forschung - Workshop zur Archivierung von Unterlagen der Justiz*, [w:] *H-Soz-u-Kult*, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id=826> (dostęp 18.07.2005).

prawniczy jest bardzo precyzyjnym narzędziem. Dlatego należy zachować szczególną ostrożność podczas opracowania zespołów akt instytucji wymiaru sprawiedliwości oraz administracji, gdzie każdy termin ma ściśle określone, niezmiennie znaczenie. Właśnie nazewnictwo sądów polskich i niemieckich jest jednym z dylematów, z którymi tłumacze zmagają się od dawna. Różnice systemów prawnych oraz struktur sądów powodują, że niejednokrotnie trudno znaleźć właściwy odpowiednik terminu stosowanego w drugim kraju. Jeszcze większe problemy napotykamy, gdy jesteśmy zmuszeni precyzyjnie oddać terminologię stosowaną 50, czy 100 lat temu. Problem powstaje już w przypadku wiernego oddania samej nazwy sądu. Polski sąd rejonowy tłumaczony jest dziś jako *Kreisgericht* lub *Amtsgericht*. Z kolei w archiwistyce polskiej przedwojenny *Amtsgericht* nazywany jest sądem obwodowym. Wydaje się, że tłumaczenie nazwy *Amtsgericht* jako sąd obwodowy jest niezbyt trafne. Przedrostek 'Amt' znaczy urząd, dosłownie znaczyłoby to, że mamy do czynienia z sądem urzędowym², co tworzy dosyć dziwną zbitkę. Instytucją o podobnie brzmiącej nazwie był wówczas urząd obwodowy (*Amtsbezirk*), w pismach polskich tamtego okresu nazywany *urzędem amtowym*, co samo w sobie jest powtórzeniem. Dosłowne tłumaczenie nazwy nie jest więc sprawą prostą. Może lepiej byłoby wziąć pod uwagę kompetencje sądu, i jako sąd I instancji nazwać go sądem rejonowym (lub grodzkim), co też znajduje odbicie w literaturze przedmiotu³ i odpowiada instancji (charakterowi rozpoznawanych przez nie spraw). Jest to jednakże tylko dygresja. Nie zamierzam postulować zmiany nazewnictwa wszystkich zespołów w Polsce, tym bardziej, że określenie 'sąd obwodowy' wrosło na trwałe do terminologii archiwistów polskich.

Z wyżej wymienionych powodów w niniejszym artykule celowo starałem się podawać w nawiasach oryginalne formy nazewnictwa, dzięki czemu tekst ten można wykorzystać również jako pomoc podczas studiów nad zespołem oraz w trakcie jego opracowania. W przypadkach wątpliwych wersja oryginalna rozstrzyga również wszelkie niejasności interpretacyjne.

Artykuł składa się z trzech głównych części: zarysu historycznego rozwoju sądownictwa na Śląsku, opisu struktur i zasad funkcjonowania sądu obwodowego na tym terenie do 1945 r. oraz – jako porównanie – obecnego sądu obwodowego w Niemczech, wreszcie

² Formę taką można również znaleźć w literaturze, zob. P. Jurek, *Historia państwa i prawa polskiego. Źródła prawa, sądownictwo*, Wrocław 1996, s. 87.

³ Przykładowo słownik języka prawniczego tłumaczy *Amtsgericht* jako sąd rejonowy, czyli sąd powszechny najniższego szczebla, zob. *Słownik języka prawniczego i ekonomicznego*, oprac. A. Kilian, G. Hanckel, t. II, Warszawa 1996, s. 24.

na końcu zebrano uwagi odnośnie sposobu opracowania zespołów akt sądów obwodowych.

Monarchia Habsburska

Śląsk, jeden z krajów Królestwa Czeskiego od 1526 r., na podstawie układu z 1515 r. między cesarzem Maksymilianem I, a polskimi i czesko-węgierskimi Jagiellonami wszedł we władanie Ferdynanda I Habsburga. Aż do połowy XVIII w. kraina ta związana była z dworem wiedeńskim. W zespołach sądów obwodowych, które były sukcesorami sądów instancyjnie najniższych, materiały z czasów austriackich zachowały się w niewielkim rozmiarze. Są to zwykle pojedyncze akta, czasem tylko ich części. Nie można również porównywać sądownictwa habsburskiego z pruskim 2. poł. XIX w. gdy istniały sądy obwodowe, ponieważ funkcjonowały one w oparciu o inne podstawy ustrojowe państwa.

W XVI w. nie odróżniano sądownictwa administracyjnego od powszechnego. Uprawnienia sądownicze leżały wówczas w kompetencji sejmików poszczególnych terytoriów Śląska. Zajmowały się one ponadto sprawami obronności kraju, bezpieczeństwa wewnętrznego, prawodawstwa oraz podatkowymi, które rozpatrywane były na zwoływanych okresowo zgromadzeniach stanowych. Oprócz nich sprawami bieżącymi zajmowali się starostowie ziemscy, sędziowie ziemscy, starsi ziemscy, poborcy podatkowi, komisarze ziemscy wykonujący uchwały sejmików⁴.

Ustrój monarchii habsburskiej sprzyjał kształtowaniu się społeczeństwa samorządowego. Jego wyrazem była m.in. dążność do kodyfikacji prawa w obrębie poszczególnych księstw i państw stanowych, z których na czoło wybijała się ordynacja opolsko-raciborska, będąca niemal wzorem dla pozostałych części Górnego Śląska, i dlatego też nazywana była Górnośląskim Prawem Sądowym. Ordynacja ta pochodzi z 1562 r. i wyprzedza ją tylko ordynacja nyska (1549 r.). Do początku XVII w. funkcjonowało na Śląsku 8 ordynacji ziemskich (*ordinatio provincialis*). Były to kodyfikacje prawa ziemskiego, których przedmiotem było prawo procesowe i ustrój sądów, ponadto zagadnienia z zakresu prawa prywatnego: spadkowe, majątkowe prawo małżeńskie oraz normy prawa rycerskiego. Podmiotem tych regulacji były przede wszystkim osoby stanu szlacheckiego, wyżsi urzędnicy oraz właściciele majątków na prawach rycerskich⁵.

⁴ M. Czapliński, *Historia Śląska*, Wrocław 2002, s. 133.

⁵ tamże, s. 134.

W państwie pruskim

Przejęcie ziem śląskich przez Fryderyka II zapoczątkowało szereg reform administracyjnych. Autorem zmian w sądownictwie śląskim był Samuel von Cocceji (minister sprawiedliwości od 1783 r.), którego staraniem 15.01.1742 r. wydano patent powołujący dwa główne sądy w Głogowie i Wrocławiu, zwane rejencjami. W 1744 r. z wrocławskiej wyłączono rejencję w Opolu, którą w 1756 r. przeniesiono do Brzegu. Obejmowała ona obszar Górnego Śląska.

Rejencje stanowiły instancję odwoławczą dla sądów niższych w swoich okręgach, poza księstwami i wolnymi państwami stanowymi, które zachowały swoje sądy, zwane rejencjami mediatyzowanymi (utworzono ich 12), dla których instancją odwoławczą był bezpośrednio Najwyższy Tajny Trybunał (*Obertribunal*) w Berlinie. Nowoutworzone sądy nie objęły również wiejskiej ludności poddanej, podlegającej nadal sądom patrymonialnym⁶. Nie powiodła się tym samym próba ujednoczenia organizacji sądownictwa na Śląsku.

Lepszymi wynikami mógł się pochwalić Karl G. Svarez, który w latach 1784-1788, na podstawie reformy prawnej z 1781 r. (*Porządek sądów i prawa procesowego*), opracował kodeks praw, który po rewizji stał się fundamentem pruskiego, a następnie niemieckiego prawa procesowego i materialnego, oraz ustroju sądownictwa znany jest jako Powszechne Prawo Krajowe (*Allgemeines Landrecht für die preussischen Staaten*)⁷. Landrecht, ogłoszony w 1794 r., był jednym z podstawowych źródeł prawa przez wiele dziesiątków lat. Przestał obowiązywać formalnie dopiero wraz z wejściem w życie 1.01.1900 r. kodeksu cywilnego (*Bürgerliches Gesetzbuch – BGB*). Poza nim akty prawne ogłaszane były w „Gesetzsammlung für die königlich-preussischen Staaten” (1810-1906) oraz – od 1867 r. – w „Bundes-Gesetzblatt”, po utworzeniu II Rzeszy noszącym nazwę „Reichsgesetzblatt”⁸. Proces cywilny uregulowano w 1793 r., a karny w 1805 r. Przedstawiona sytuacja prawna przetrwała niemal nienaruszenie aż po XX w. Uchwalenie konstytucji w połowie XIX w. wiązało się jedynie ze skasowaniem sądownictwa prywatnego, a w procesie karnym wprowadzeniem postępowania publicznego i ustnego z uczestnictwem zaprzysiężonych⁹.

⁶ tamże, s. 211.

⁷ tamże, s. 212. Znany również pod nazwą *Pruskie Prawo Krajowe (Preußisches Landrecht)*, zob. J. Bardach, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1976, s. 428.

⁸ J. Bardach, dz. cyt., s. 351, 429.

⁹ H. de Grais, *Verfassung und Verwaltung in Preußen und dem Deutschen Reiche*, Berlin 1900, s. 247.

Organizacja sądownictwa pruskiego końca XVIII w. odzwierciedlała jeszcze podziały stanowe społeczeństwa. Chłopi i mieszczenie podlegali sądom niższym, na wsi i w miastach prywatnych – patrymonialnym, w pozostałych miastach – początkowo sądom miejsko-ziemskim (mniejsze miasta), miejskim, a następnie sądom powiatowym. Szlachta, duchowieństwo oraz wyżsi urzędnicy i wojskowi podlegali natomiast rejencjom, istniejącym w każdym departamencie i będącym jednocześnie drugą instancją (poza sprawami karnymi) dla pierwszej z wymienionych grup ludności¹⁰.

Normy prawne zawarte w PPK obejmowały dziedziny prawa prywatnego i publicznego. Był on zbiorem przepisów niezwykle szczegółowym i sformalizowanym. W początkach swego obowiązywania wykazywał przewagę elementów feudalnych, jak nierówność wobec prawa, w zależności od przynależności stanowej. Zawierał również normy regulujące stosunki z zakresu rodzącej się gospodarki kapitalistycznej (np. nowe rodzaje umów), które stopniowo zaczęły zdobywać przewagę w kodeksie. Duży wpływ na nowelizacje kodeksu miały zmiany polityczne i administracyjne. W 1807 r., nie bez inspiracji idei napoleońskich, wprowadzono zasadę równości wobec prawa. Rok później nastąpiło oddzielenie administracji od sądownictwa, co znalazło swoje odbicie w normach prawnych łączących przepisy o charakterze administracyjnym z cywilistycznymi. Następowala też coraz większa unifikacja kraju, mimo to PPK nadal dopuszczało istnienie norm lokalnych. Kolejne zmiany wprowadziło zniesienie uprawnień feudalnych i uwłaszczenie na wsi, kiedy skasowano przepisy dotyczące własności ziemi, serwitutów itp. Zniesiono w 1869 r. przeszkody stanowe w prawie małżeńskim, w 1874 r. dopuszczono możliwość zawierania ślubów cywilnych¹¹. Wreszcie po kilkuletnich dyskusjach, z początkiem 1900 r. w życie wszedł nowy kodeks cywilny, który formalnie zastąpił obowiązujący ponad 100 lat Landrecht¹².

Sąd obwodowy (*Amtsgericht*) w systemie sądownictwa Rzeszy (1879 – 1945)

Funkcjonowanie sądów w Rzeszy oparte było o ustawę o ustroju sądownictwa (*Gerichtsverfassungsgesetz*) z 27 stycznia 1877¹³ wraz z późniejszymi nowelizacjami

¹⁰ P. Jurek, dz. cyt., s. 67.

¹¹ J. Bardach, dz. cyt., s. 429, 448; H. de Grais, dz. cyt., Berlin 1900, s. 248.

¹² J. Bardach, dz. cyt., s. 429.

¹³ „Reichsgesetzblatt”, 1871 r., nr 4, s. 41-406 z późniejszymi zmianami.

(m.in. z 17 maja 1898 r.¹⁴). Mocą tej ustawy – na obszarze działania zarządzenia z 1849 r. – nastąpiła likwidacja sądów powiatowych i miejskich, apelacyjnych i in. włącznie z deputacjami, komisjami. Likwidacji uległy także urzędy ds. ksiąg wieczystych (*Grundbuchamt*)¹⁵.

Późniejsze reformy (np. 4.01.1924 r.) wprowadzały tylko regulacje do ustroju sądownictwa obejmującego:

- sądy obwodowe (*Amtsgericht*, AG) jako sądy I instancji
- sądy krajowe (*Landgericht*, LG) – II instancji
- wyższe sądy krajowe (*Oberlandesgericht*, OLG) – III instancji

Ponadto – jako najwyższa instancja – funkcjonował Sąd Rzeszy (*Reichsgericht*) w Lipsku.¹⁶

Podział kompetencji sądów z przełomu XIX i XX w. był następujący:

Sąd Rzeszy – miał siedzibę w Lipsku, jego skład powoływał cesarz na wniosek Rady Związkowej (*Bundesrat*). Tworzyło go siedem wydziałów cywilnych i cztery karne. Był instancją wyższą w sprawach skarg i rewizji w stosunku do rozstrzygnięć wyższego sądu krajowego oraz – m.in. w sprawach karnych – dla sądu przysięgłych (*Schwurgericht*). Ponadto był pierwszą i ostatnią instancją w przypadku zdrady stanu lub kraju¹⁷.

Wyższy sąd krajowy – właściwość terytorialna tego sądu pokrywała się w zasadzie z terytorium prowincji. Występowały jednak liczne odstępstwa od tej reguły, m.in. właśnie na Śląsku. Był instancją wyższą dla skarg i odwołań sądu krajowego, o ile nie dotyczyły one przekroczenia przepisów prawa Rzeszy (w takim wypadku rozstrzygał Sąd Kamery Rzeszy (*Reichskammergericht*)). Tworzył również instancję rewizyjną w stosunku do kamery karnej przy sądzie krajowym. Ponadto sady te były właściwe orzekać w kwestii fideikomisów oraz sprawach nieprocesowych właścicieli państw stanowych¹⁸.

¹⁴ J. Gołaszewski, *Wartość źródłowa i problemy metodyczne opracowania akt sądowych wytworzonych do 1945 roku (na przykładzie zasobu Archiwum Państwowego we Wrocławiu)*, [w:] *Archiwa instytucji wymiaru sprawiedliwości. III Krajowe Sympozjum Archiwalne. Łódź, 4-5 września 2001*, Łódź 2001, s. 129.

¹⁵ *Handbuch für amtsrichterliche Geschäfte*, bearb. von H. Jastrow, Berlin 1893, s. 3.

¹⁶ J. Gołaszewski, dz. cyt., s. 129.

¹⁷ H. de Grais, dz. cyt., s. 260.

¹⁸ tamże, s. 261.

Sąd krajowy – właściwość terytorialna sądu miała odpowiadać terytorium zamieszkałemu przez ok. 250 tys. mieszkańców. Podobnie jak w wymianionych sądach składał się on z wydziałów cywilnych i karnych, obok których na roczną kadencję zatrudniony był jeszcze sędzia śledczy (*Untersuchungsrichter*). Tworzył instancję nadrzędną dla sądu obwodowego, lub pierwszą w sprawach przekraczających kompetencje tegoż sądu. Jeśli istniała taka konieczność, przy sądzie tym tworzone kamerę ds. handlowych, rozstrzygającą w składzie: członek sądu krajowego i dwóch sędziów ds. handlowych (*Handelsrichter*). Kamera karna rozstrzygała w drugiej instancji wobec decyzji sądu ławniczego oraz w pierwszej, w sprawach, w których sąd ten nie był właściwy. W przypadku większych odległości można było utworzyć kamerę karną przy sądzie obwodowym. Dla pozostałych przestępstw właściwy był sąd przysięgłych składający się z 3 sędziów oraz 12 przysięgłych, których zadaniem było tylko orzeczenie o winie lub niewinności oskarżonego¹⁹.

Sąd obwodowy – siedziby i okręgi sądów określała ustawa z 1878 oraz 1879 r.²⁰, następnie określane były przez rozporządzenia, a od 1 października 1882 r. mogły być zmieniane tylko mocą ustawy²¹.

Sądowi obwodowemu przewodniczył zwykle jeden sędzia²². W przypadku, gdy w sądzie urzędowała większa liczba sędziów, sprawy były dzielone rzeczowo, lub według terytorium. Jeden z sędziów (w przypadku dużych sądów – kilku) sprawował nadzór służbowy nad pozostałymi. Sądy te orzekały w kwestiach majątkowych nie przekraczających 300 mk²³ oraz bez względu na wysokość sporu w sprawach: najmu, służby domowej, stosunku pracy (w latach 30-tych powstał osobny sąd pracy), rzemieślniczych, stosunków podróżującego do gospodarza, przewoźnika, szkód poczynionych przez zwierzęta itd.²⁴

¹⁹ tamże, s. 262.

²⁰ „Gesetzsammlung” 1878 r., nr 25, s. 275; tamże 1879 r., nr 30, s. 393.

²¹ *Handbuch des geltenden Öffentlichen und Privat-Rechts für das Gebiet des Preußischen Landrechts*, hrsg. von R. Zelle, Berlin 1895, s. 459.

²² Sędzią mogła zostać osoba, która ukończyła 3-letnie studia (z czego minimum 3 semestry na uniwersytecie niemieckim) oraz zdała odpowiednie egzaminy. Następnie odbyła służbę przygotowawczą jako referendarz (*Referendar*) trwającą 4 lata. Ponadto urząd sędziego sprawować może wykładowca prawa na uniwersytecie niemieckim. Sędziowie byli nominowani przez króla, zob. *Handbuch des geltenden*, hrsg. von R. Zelle, Berlin 1895, s. 458; *Handbuch für amtsrichterliche*, s. 2.

²³ Kwota ta chociażby ze względu na inflację ulegała zmianom. Podana odnosi się do czasu wydania opracowania H. de Graisa, czyli ok. 1900 r., zob. H. de Grais, dz. cyt., s. 262.

²⁴ tamże, s. 262.

W zależności od wielkości miejscowości (liczby ludności obszaru, który obejmowały) obsadzone były od 1 do 36 sędziów. Praktycznie stanowiły one podstawę ówczesnego sądownictwa pruskiego (niemieckiego). Zajmowały się nie tylko sprawami sądownictwa spornego, ale także nieprocesowego (*freiwillige Gerichtsbarkeit*): prowadziły rejestry handlowe, spółek, towarzystw, spółek wodnych, wzorców, statków, jak również sprawy opiekuńcze i kurateli, rozjemcze, ksiąg wieczystych i testamentalne. Prowadziły także administrację i nadzór nad fundacjami, przechowywały rejestry pomocnicze (*Nebenregister*) urzędów stanu cywilnego i przeprowadzały postępowania upadłościowe²⁵.

Przy każdym sądzie obwodowym działał sąd ławniczy (*Schöffengericht*), któremu przewodniczył sędzia sądu obwodowego oraz dwaj ławnicy sprawujący urząd honorowo²⁶. Rozstrzygał on w sprawach pomniejszych wykroczeń, jak np. obelg. W odróżnieniu od sądów wyższej instancji strony mogły wnosić sprawę, oskarżać lub bronić się bezpośrednio przed sądem. W pozostałych przypadkach musiały korzystać z pomocy pośrednika (prawnika)²⁷. Ławnikiem mogła zostać każda osoba nie karana, zdolna po względem zarówno fizycznym jak i umysłowym pełnić ten urząd i mająca ukończone 30 lat. Nie powinny się o to stanowisko ubiegać osoby, które nie mogą w pełni dysponować swoim majątkiem oraz urzędnicy państwowi, posłowie, duchowni, wojskowi a także lekarze, aptekarze, nauczyciele szkół ludowych, ławnicy i przysięgli z poprzedniego roku, jak również osoby powyżej 65 roku życia²⁸. Sądy ławnicze właściwe były w przypadku wykroczeń obciążonych karą pozbawienia wolności do 3 miesięcy lub karą grzywny do 600 marek (poza dodatkowymi, wynikającymi z innych rozporządzeń).

Rozpatrując ustrój sądów powszechnych od strony prawa materialnego²⁹, w sprawach cywilnych, spornych (z wyjątkiem spraw ważniejszych) w pierwszej instancji właściwy był sąd obwodowy, od decyzji którego przysługiwało prawo odwołania do sądu krajowego. W sprawach karnych istniał trójpodział: drobniejsze przypadki rozstrzygały

²⁵ *Handbuch des geltenden*, dz. cyt., s. 460; Duplikaty ksiąg metrykalnych sprzed 1.10.1874 r. powinny być przechowywane przez najbliższy parafii sąd obwodowy, aby zmniejszyć niebezpieczeństwo ich zaginięcia, utraty, zniszczenia. Informacja z pisma wydziału kościołów i szkolnictwa rejencji opolskiej z dn. 15.03.1898 r. do landratury tarnogórskiej, zob. AP Katowice, *Landratsamt Tarnowitz*, sygn. 1250, s. 69.

²⁶ *Handbuch des geltenden*, dz. cyt. s. 460; „Reichsgesetzblatt” 1877 r., nr 4, § 26.

²⁷ H. Adamy, *Schlesien nach seinen physischen, topographischen und statistischen Verhältnissen*, Breslau 1880, s. 108.

²⁸ *Handbuch des geltenden*, dz. cyt. s. 461. Pełna lista, zob. „Reichsgesetzblatt” 1877 r., nr 4, §§ 31-35.

²⁹ Szersze informacje nt. procesu cywilnego i karnego, zob. H. de Grais, dz. cyt., s. 230, 237.

tworzone przy sądzie obwodowym sądy ławnicze. Od ich decyzji można było odwołać się do izby karnej przy sądzie krajowym. Cięższe przypadki rozpatrywał od razu sąd zaprzysiężonych (*Schwurgericht*) przy sądzie krajowym³⁰.

W postępowaniu nieprocesowym pierwszą instancją był sąd obwodowy; skargi kierowano do sądu krajowego, a następnie – wyższego sądu krajowego. Najwyższą instancją był w tym przypadku minister sprawiedliwości. W przypadku, gdy skarga sądu odwoławczego dotyczyła przekroczenia normy prawa, a pierwszą instancją był sąd obwodowy, można było odwoływać się wprost do Sądu Kamery Rzeszy (*Kammergericht*)³¹.

W przypadkach spornych odnośnie właściwości sądu (również krajowego) decydował wyższy sąd krajowy³². W szczególności miało to miejsce, gdy ze względu na chorobę, lub inną przyczynę sprawa nie mogła zostać rozpatrzona w danej miejscowości lub występowała niejasność co do właściwości terytorialnej (w sprawie właściwości rzeczowej wystarczała zwykła skarga strony mającej interes prawny). Z tym, że rozumie się przez to spór między sądami, nie między sądem, a jedną ze stron³³.

Wszystkie sądy poza obwodowym były kolegialne. Przy każdym funkcjonowała prokuratura, zaś wykonanie orzeczeń sądu należało do pisarza sądowego lub komornika sądowego (*Gerichtsvollzieher*)³⁴. Prowadzone przedtem przez sądy sprawy depozytów, przekazane zostały w dużej mierze władzom administracyjnym. Wspomnieć należy również o uczestnictwie w procesie sądowym elementu laickiego: przysięgłych, rozjemcach³⁵, zaprzysiężonych, sędziach izby handlowej³⁶.

Zasadniczo wszystkie sprawy prowadzone były przed sądami w sposób jawny³⁷. Istniało jednak kilka wyjątków od tej reguły. Można było wykluczyć publiczność rozprawy w sprawach małżeńskich, gdy jedna ze stron o to wniosowała. Rozprawa mogła być całkowicie niepubliczna również w sprawach o ubezwłasnowolnienie, z powodów cho-

³⁰ H. de Grais, dz. cyt., s. 259.

³¹ W 1806 r. rozwiązano *Reichskammergericht*, zob. tamże, s. 259.

³² *Handbuch für amtsrichterliche*, dz. cyt., s. 5.

³³ tamże, s. 5-6.

³⁴ Więcej na temat tych dwóch funkcji, zob. H. de Grais, dz. cyt., s. 267.

³⁵ Instytucja rozjemców (*Schiedsmannsamt*), funkcjonująca na terenie Niemiec już od 1827 r., została wprowadzona na Śląsku zarządzeniem z 14 sierpnia 1832 r. Musiały jednak upłynąć jeszcze lata, zanim weszła na stałe w codzienność sądownictwa na tym terenie. Służyła rozstrzygnięciu drobnych spraw spornych, które można było zakończyć porozumieniem stron (*Schlichtung*). Przyspieszało to działalność sądów niższych, udało się również znacznie obniżyć koszty procesowe, zob. A. Weltzel, *Geschichte der Stadt Neustadt in Oberschlesien*, Neustadt 1870, s. 482. Więcej na temat rozjemców, zob. H. de Grais, dz. cyt., s. 224.

³⁶ tamże, s. 259-261.

³⁷ „Reichsgesetzblatt” 1877 r., nr 4, § 179.

roby psychicznej, podczas przesłuchania takiej osoby, lub na wniosek którejś ze stron. Ponadto jawność rozprawy wykluczona była w przypadkach, gdy naruszało to porządek społeczny lub obyczajność³⁸. W każdym jednakże przypadku ogłoszenie wyroku miało charakter jawny³⁹.

Z drugiej strony nawet w posiedzeniach jawnych można było zabronić uczestnictwa w rozprawie osobom nieletnim, bez praw obywatelskich, lub godzącym swoim zachowaniem w powagę sadu. A jednocześnie nawet w niejawnych rozprawach sąd mógł udzielić pozwolenia na uczestnictwo poszczególnych osób⁴⁰.

Językiem urzędowym zawsze był niemiecki. W przypadku, gdy któraś z uczestniczących w rozprawie osób nie władała tym językiem, należało powołać tłumacza. Nie był wymagany, gdy wszystkie obecne osoby władały używanymi w rozprawie językami. Jednakże sama wypowiedź w języku obcym - jeśli była istotna dla sprawy - musiała być zaprotokołowana również w oryginale⁴¹.

Sąd nie urzędował permanentnie. Wakacje sądowe trwały od 15 lipca do 15 września⁴². W tym czasie rozpatrywano tylko niektóre sprawy, jak np. karne, związane z aresztem lub tymczasowym zatrzymaniem danej osoby, wynajmu, odstąpienia lub użytkowania nieruchomości, sprawy wekslowe oraz rozpoczętych prac budowlanych (generalnie – sprawy pilne)⁴³. Nie miały wpływu wakacje również na postępowanie m.in. w sprawach przymusowej egzekucji, czy upadłościowych⁴⁴.

Sąd obwodowy w Prudniku i jego poprzednicy – struktura i funkcjonowanie

Poszczególne sądy obwodowe różniły się nieznacznie od siebie liczbą wydziałów, wielkością personelu, jak również strukturą wewnętrzną. Jednym z lepiej poznanych sądów, jest – będący w trakcie opracowania (2005 r.) sąd w Prudniku (niem. *Neustadt*),

³⁸ tamże, § 172, § 173.

³⁹ tamże, § 174.

⁴⁰ tamże, § 176.

⁴¹ tamże, § 186, § 187; *Handbuch für amtsrichterliche*, s. 27

⁴² „Reichsgesetzblatt” 1877 r., nr 4, § 201.

⁴³ tamże, § 202; H. de Grais, dz. cyt., s. 258.

⁴⁴ „Reichsgesetzblatt” 1877 r., nr 4, § 204.

dziś ponad 20-tysięcznym miasteczku powiatowym w południowej części województwa opolskiego.

Prześledźmy rozwój sądownictwa na przykładzie tego niewielkiego miasteczka śląskiego, a następnie dokonamy analizy struktur powstałego pod koniec XIX w. tamtejszego sądu obwodowego.

Sądownictwo w mieście, po wykupieniu w 1570 r. wójtostwa dziedzicznego, sprawował magistrat i ławnicy (*Schöppenstuhl*). W 1750 r. założono w mieście kolegium kryminalne (*Criminalkollegium*) sądzące przestępców kryminalnych, któremu przewodniczył inkwizytor publiczny (*inquisitor publicus*). Jak wiadomo proces miał wówczas charakter inkwizycyjny⁴⁵. W roku 1782 w skład sądu miejskiego (*Stadtgericht*) wchodził dyrektor (*Director*), dwóch asesorów (*Assessor*) i dwóch słuchaczy (*Auscultator*). W następstwie ordynacji miejskiej (*Städteordnung*) z 1808 r. sąd miejski otrzymał nowy kształt. Administracja sądowa została oddzielona od magistratu⁴⁶. Od 1821 r. zaczęto wymagać aby sądy patrymonialne łączyły się z sąsiadującym sądem miejskim. W 1824 r. zarządzeniem ministerstwa sprawiedliwości, urząd sądowy w Trzebini (*Kunzendorf*) połączony został z sądem miejskim w Prudniku. W ten sposób miejscowości: Trzebinia, Wierzbiec (*Wacke-nau*), Włóczno (*Achthuben*), Miłowice (*Mühlisdorf*), należące uprzednio do kapituły kościoła Św. Krzyża (*Kreuzherrenstift*) w Nysie, przeszły również do sądu w Prudniku⁴⁷. W latach 40-tych XIX w. przyłączono do sądu ziemsko-miejskiego (*Land- und Stadtgericht*) urząd sądowy domen (*Domainen-Justizamt*) z Chrzelic.

Sąd prudnicki posiadał więzienie (*Stockhaus*), wybudowane w 1753 r.⁴⁸ Od 1843 r. więzienie to nosiło oficjalną nazwę więzienia miejskiego (*Stadtgefängnis*). Była to

⁴⁵ Proces inkwizycyjny „*inquisitio*” (badanie, dochodzenie). Jego główne założenia były następujące: postępowanie wszczynane było zwykle urzędu (*per inquisitionem*), powodem mogło być oskarżenia (*per accusationem*), czasem wystarczała plotka (*fama publica*) lub donos (*per denuntiationem*). Proces był tajny i pisemny. Najistotniejszą różnicą w stosunku do dzisiejszego procesu sądowego było to, że oskarżony nie był stroną w procesie, lecz tylko przedmiotem dochodzenia i postępowania, zaś funkcje prowadzącego śledztwo, oskarżyciela i wydającego wyrok były skupione w jednym ręku. Podczas przesłuchania podejrzanemu zadawano pytania, które (zgodnie z regułami procesu kanonicznego) miały formę krótkich zdań, na które należało precyzyjnie odpowiedzieć, a każda nieścisłość interpretowana była na niekorzyść oskarżonego. W rzeczywistości przesłuchiwany musiał raczej dowieść swojej niewinności, aniżeli przesłuchujący udowodnić mu winę. Przyznanie się do winy było *królową dowodów*, dlatego prawo zezwalało stosować w toku śledztwa cierpienia fizyczne, czyli w języku polskim – *tortury*, na podstawie książki: J. Bardach, dz. cyt., s. 448; T. Maciejewski, *Narzędzia tortur, sądów bożych i prób czarownic*, Koszalin 1997, zob. *Przebieg tortur*, [w:] http://www.gildia.com/teksty/lucas/przebieg_tortur?print (dostęp 7.11.2005 r.).

⁴⁶ A. Weltzel, dz. cyt., s. 479.

⁴⁷ tamże, s. 480.

⁴⁸ tamże, s. 486.

murowana, dwupiętrowa budowla, posiadająca na parterze 13 nieogrzewanych cel oraz w wieży kolejnych pięć. W 1852 r. mieściło się tam 19 pojedynczych pomieszczeń dla 30 więźniów. Już wcześniej było to niewystarczające, mimo że w 1849 r. zaadoptowano na więzienie parter wójtostwa miejskiego. Miał on pięć cel dla 19 więźniów. Wreszcie w 1853 r. zorganizowano na nowym miejscu (na południowym krańcu miasta) więzienie sądu powiatowego, używane od października 1856 r.⁴⁹

W 1849 r. zlikwidowano ostatecznie sądownictwo patrymonialne, a w Prudniku zaczął urzędować sąd powiatowy (*Kreis-Gericht, Kreisgericht*), który tworzyło 10 osób. Urzędowała w nim także prokuratura (*Staatsanwaltschaft*) dla powiatów prudnickiego i grodkowskiego oraz 3 adwokatów⁵⁰. Prokuraturę, podobnie jak sąd przysięgłych (*Schwurgericht*) ustanowiono 1 kwietnia 1849 r., gdy okręgi sądów przysięgłych Nysy, Prudnika, Niemodlina i Grodkowa zostały połączone z sądem powiatowym w Nysie⁵¹.

Zmiany strukturalne, powiększająca się właściwość terytorialna sądu a także wzrost gęstości zaludnienia powodowały konieczność powiększenia budynku sądu, który w tym czasie (1851 r.) urzędował już na trzech piętrach ratusza⁵². Sądowi podlegała także komisja sądowa (*Gerichts-Commission*) z Głogówka⁵³, która po utworzeniu sądu powiatowego zmieniła nazwę na Powiatową Komisję Sądową (*Kreisgerichts-Commission*). Ponadto tzw. dni sądowe odbywano w Białej i Chrzelicach. Prokuratura dla powiatów prudnickiego i głubczyckiego miała swoją siedzibę w Prudniku (ok. 1864 r. – 3 członków). Sądowi powiatowemu podlegało 52 rozjemców (*Schiedsmänner*) i 142 sądy wiejskie (*Dorfgerichte*)⁵⁴.

W 1879 r., zgodnie z wcześniejszą ustawą zaczął funkcjonować w Prudniku sąd obwodowy. Jego struktury wewnętrzne, podział obowiązków poszczególnych wydziałów ulegały nieznacznym modyfikacjom od początku działalności do 1945 r. Poniżej podane zostały przykładowe zestawienia z kilku lat.

⁴⁹ tamże, s. 489.

⁵⁰ F. Triest, *Topographisches Handbuch von Oberschlesien*, 2. Teilband, Sigmaringen 1984, s. 1047.

⁵¹ A. Weltzel, dz. cyt., s. 485.

⁵² tamże, s. 481.

⁵³ *Justizcommission (Commissarii perpetui)* - były to niejako filie rejencji utworzonych przez króla Fryderyka II, jako sądy zwierzchnie. Funkcjonowały od czasu przejęcia Śląska przez Prusy. W ich kompetencjach było m.in. prowadzenie testamentów, akt opiekuńczych, spraw spornych pomiędzy poddanymi a władzami zwierzchnimi i in. Prudnik wraz z Białą i Głogówkiem tworzył okręg komisji sądowej, zob. tamże, s. 482, 484.

⁵⁴ F. Triest, dz. cyt., s. 1038-1039, 1047.

**Podział obowiązków pomiędzy poszczególne wydziały sądu
(*Geschäftsverteilungsplan*) z 1922 r.⁵⁵**

- Wydział 1. administracja sądu (*Justizverwaltungssachen*). Sprawy ujęte w § 4, pkt 2 i 3 regulaminu spraw (*Geschäftsordnung*), służbowe, pracowników oraz rejestry pomocnicze urzędu stanu cywilnego (*Standesamtsnebenregistersachen*).
- Wydział 2. spory obywatelskie (*bürgerliche Rechtsstreitigkeiten*), wcześniej⁵⁶ wydział zajmował się przymusową egzekucją (*Zwangsvollstreckung*) nieruchomości, w tym prowadził wszystkie sprawy ujęte w rejestrze spraw cywilnych oraz dzierżawy.
- Wydział 3. wszelkie sprawy karne (*Strafsachen*), sądownictwo sporne (*streitige Gerichtsbarkeit*) oraz - od 1912 r. - przymusowa sekwestracja (*Zwangsvollstreckung*), sprawy sądu ławniczego.
- Wydział 4. sprawy rodzinne, spadkowe, kuratela, opieka, sądownictwo nieprocesowe (*freiwillige Gerichtsbarkeit*), rejestr ludności żydowskiej, fundacje oraz sprawy izby karnej (*Strafkammersachen*)
- Wydział 5. sprawy gruntowe (*Grundsachen*): prowadzenie ksiąg wieczystych oraz od 1912 r. przymusowe sekwestracje nieruchomości.
- Wydział 6. prowadzenie wszelkich rejestrów (*Registersachen*), sprawy kosztów postępowania w procesach cywilnych.

Kasa sądu (*Gerichtskasse*)

Depozyty (*Hinterlegungssachen*)

Powyższy regulamin wszedł w życie 6 listopada 1922 r. Dwa lata później nastąpiła zmiana. Decyzją z 11 kwietnia 1924 r. wszystkie sprawy registratury przerabiane były w wydziale drugim. Oszacowanie kosztów spraw w procesach cywilnych należało do kompetencji wydziału czwartego. Wydział szósty został rozwiązany, jego sprawy przejął wydział trzeci. Sprawy przymusowej sekwestracji przejął wydział drugi, a następnie piąty.

Podział obowiązków z 1924 r.

- Wydział 1. administracja urzędu, rejestry poza rejestrem spółek. Nazwisko pracującego w oddziale: Gödel

⁵⁵ AP Opole, Amtsgericht Neustadt, (sygn. tymcz. 7506).

⁵⁶ Podział obowiązków z 1912 r., który w 1922 r. uległ modyfikacji, zob. tamże.

- Wydział 2. spory obywatelskie. Nazwisko pracującego w oddziale: Wolf.
- Wydział 3. karne, porady prawne z sprawach spornych, bez spraw karnych dot. młodocianych, rejestry pomocnicze urzędu stanu cywilnego. Nazwisko pracującego w oddziale: Piegsa, Grzonka.
- Wydział 4. karne, porady prawne z sprawach spornych, bez spraw karnych dot. młodocianych, rejestry pomocnicze urzędu stanu cywilnego oraz sprawy karne młodocianych. Nazwiska pracujących w oddziale: Leipert, Thiele.
- Wydział 5. gruntowe, sporne dot. najmu, przymusowej sekwestracji. Nazwiska pracujących w oddziale: Streit, Jaensch.
- Kasa sądowa. Nazwisko pracującego w oddziale: Sobina.
- Wydział 2a. depozyty i rejestr spółek. Nazwisko pracującego w oddziale: Konetzny.

Ponadto w każdym wydziale pracowali sekretarze oraz asystenci.

Podział obowiązków z 1929 r.

- Wydział 1. poza wymienionymi wcześniej sprawami, również – egzekucje sądowe⁵⁷ (inspektor Gödel, urzędnicy kancelarii: Matzner, Walitzek).
- Wydział 2. postępowanie upominawcze i procesy prawa cywilnego (*Mahn- und Zivilprozess*), egzekucje sądowe (wydziałowi podlegał komornik sądowy - *Gerichtsvollzieher*), dzierżawy (szef biura, inspektor Wolf, inspektor Piegsa, kancelaria: Dähn, Juranek, Gayek, Naujokat).
- Wydział 3. postępowanie upominawcze i procesy prawa cywilnego (szef biura inspektor Gödel, główny sekretarz Grzonka, sekretarz Hampel, kanceliści: Habel i Pfohl).
- Wydział 4. postępowanie upominawcze i procesy prawa cywilnego, oraz prowadzenie rejestrów sporządzonych dokumentów sądowych (*Beurkundungsregister*) o ile nie dotyczyły spraw gruntowych, pomoc prawna w zakresie sądownictwa nieprocesowego, młodocianych, najem, sprawy fundacji, ludności

⁵⁷ Egzekucje sądowe podzielone były między kilka wydziałów alfabetycznie. Przykładowo wydział 3 zajmował się sprawami na literę M.

żydowskiej (szef biura inspektor Leipert, poza tym inspektor Gödel, sekretarz Stephan, kanceliści: Schramm, Walizek).

Wydział 5. gruntowe, sporządzanie wypisów z ksiąg wieczystych i innych związanych z działalnością wydziału spraw gruntowych, rewaloryzacje wartości gruntów (*Aufwertungssachen*) (szef biura inspektor Piegsa, tłumacz inspektor Jaensch zajmujący się również rachunkowością więzienia, urzędnik pomocniczy Komor, kanceliści: Matzner, Hellfeier, Peschke, Frenzel).

Wydział 2a. rejestry (w tym rejestry pomocnicze urzędu stanu cywilnego, depozyty (szef biura inspektor Konetzny, kancelaria: Gayek).

Kasa sądu – pracowali (Sobina, Konetzny, Gayek).⁵⁸

Na podstawie podziału obowiązków sędziów sądu prudnickiego w 1939 r.⁵⁹ wyróżniamy następujące sprawy, należące do kompetencji sądu według zatrudnionych w nim osób:

Naczelnny sędzia sądu obwodowego (*Oberamtsrichter*) Smollny:

- administracja sądu, nadzór nad więzieniem, opieka nad kasą sądu
- sprawy rozjemców
- wybór zaprzysiężonych i ławników
- przewodnictwo w mniejszej izbie karnej (*kleine Strafkammer*)
- przewodnictwo sądu ławniczego (*Schöffengericht*)
- fundacje
- przewodnictwo sesji wyjazdowej w Białej, tzw. dzień sądowy (*Gerichtstag*)
- zastępstwo w sądzie ds. dziedzicznych niepodzielnych gospodarstw rolnych (*Anerbengericht*)
- sprawy rodzinne (rejestry VII-XII)
- pośrednictwo w postępowaniu ugodowym (*Sühnentermine*), w sprawach sporów małżeńskich, gdzie występują niepełnoletnie dzieci

⁵⁸ AP Opole, Amtsgericht, (sygn. tymcz. 7506).

⁵⁹ tamże, sygn. 7533.

Radca sądowy (*Amtsgerichtsrat*) Moecke:

- przewodnictwo sądu ds. dziedzicznych niepodzielnych gospodarstw rolnych
- zastępstwo w małej kamerze karnej i sądzie ławniczym
- nadzór nad prowadzeniem ksiąg wieczystych

Radca sądowy Kieler:

- sądownictwo sporne, poza sporami wynikającymi z kurateli w postępowaniu ugodowym
- najem lokali
- prowadzenie rejestru egzekucji wyroków (*Vollstreckungsregister*)
- prowadzenie rejestru wydanych zaświadczeń (*Beurkundungsregister IV-VI*)
- depozyty
- registratura

Sędzia sądu krajowego i obwodowego (*Amts- und Landgericht*) Kotzman

- sprawy karne o podłożu finansowym
- nadzór nad prowadzonymi dochodzeniami (*Ermittlungssachen*)
- pomoc prawna
- prowadzenie rejestru egzekucji wyroków (litery: J,K,L)
- prowadzenie rejestru wydanych zaświadczeń (I-III)
- dzierżawy
- postępowania upadłościowe
- postępowania ugodowe
- regulacje starych długów

Funkcjonowanie sądu obwodowego (*Amtsgericht*) współcześnie w Niemczech

Właściwość rzeczowa, procedury postępowania i struktury sądu obwodowego w Niemczech nie uległy wielkim zmianom od zakończenia II wojny światowej, gdy stanowią one pierwszą instancję sądownictwa powszechnego na Śląsku.

Sąd ten dzisiaj⁶⁰ jest nadal właściwy w postępowaniu cywilnym i karnym. W niektórych sprawach posiada wyłączną właściwość, m.in. w postępowaniu upominawczym (*Mahnverfahren*), stosowanym podczas uproszczonych procedur wymagania wierzytelności pieniężnych.

Ponadto prowadzi się przy tych sądach rejestry publiczne: handlowy (*Handelsregister*), spółdzielni (*Genossenschaftsregister*), stowarzyszeń (*Vereinsregister*) oraz prawnych stosunków majątkowych, zwykle małżonków (*Güterrechtsregister*). Z tego też powodu określany jest również mianem sądu rejestrowego (*Registergericht*).

Sąd obwodowy stanowi również urząd ksiąg wieczystych⁶¹ (*Grundbuchamt*) dla nieruchomości położonych na terenie ich właściwości terytorialnej. Zagadnienie ksiąg wieczystych jest na tyle szerokie, że wymaga osobnego opisu, tym bardziej, że akta oraz księgi wieczyste stanowią zwykle lwią część archiwaliów każdego zespołu przedwojennego sądu obwodowego. W tym miejscu można jedynie zaznaczyć, że jedną z większych różnic jest forma księgi. Dziś dla każdej nieruchomości zakłada się odrębną księgę, z kolei przedwojenne sądy obwodowe prowadziły księgi zbiorcze (po kilka – kilkanaście) nieruchomości każdej miejscowości razem.

Rejestry publiczne oraz księgi wieczyste prowadzone są zgodnie z przepisami sądownictwa nieprocesowego (*freiwillige Gerichtsbarkeit*), definiowanego również jako sądownictwo niesporne. Pojęciem tym określa się działalność organów sądownictwa powszechnego, jak również notariuszy i – w mniejszym zakresie – innych władz w ustalonych sprawach opieki prawnej (*Rechtspflege*). Precyzyjne zdefiniowanie tej działalności nie jest możliwe ze względu na szeroki zakres spraw oraz ich różnorodność. Miarodajne

⁶⁰ Właściwość sądu pierwszej instancji, zwanego w archiwistyce polskiej sądem obwodowym, jaką posiada on dzisiaj została opracowana na podstawie materiałów niemieckiej wersji *Wolnej Encyklopedii Wikipedia*, zob. Wikipedia. Die freie Enzyklopädie, [w:] <http://de.wikipedia.org/wiki/Amtsgericht> (dostęp 7.11.2005 r.).

⁶¹ Niemiecka księga wieczysta nie różni się praktycznie od polskich. Jest rejestrem nieruchomości, który określa m.in. położenie, stosunki własnościowe oraz związane z nieruchomością prawa. W Polsce wpisów dokonuje tzw. sąd wieczystoksięgowy (wydział ksiąg wieczystych przy sądzie rejonowym) na podstawie złożonego wniosku (rzadko z urzędu). Do każdej księgi załączone są akta, gdzie odkłada się całość dokumentacji będącej podstawą wpisu. Od 2003 r. nowe księgi zakłada się często już w formie elektronicznej, a starsze sukcesywnie przekształca w postać cyfrową, zob. Wikipedia. Wolna encyklopedia, [w:] http://pl.wikipedia.org/wiki/Ksi%C4%99ga_wieczysta (dostęp 7.11.2005 r.).

jest jedynie określenie ustawowe, które pod względem prawno-procesowym rozgranicza sądownictwo niesporne od cywilnego sądownictwa spornego (*streitige Zivilgerichtsbarkeit*). Klasyczna właściwość rzeczowa sądownictwa nieprocesowego obejmuje w szczególności sprawy:

- kurateli i opieki (*Vormundschaftssachen, Betreuungssachen*)
- umieszczenia osoby chorej psychicznie w zakładzie psychiatrycznym (*Unterbringungssachen*)
- spadkowych
- rejestrów publicznych
- ksiąg wieczystych
- działalności notariuszy

Ponadto w zakres spraw sądownictwa nieprocesowego wchodzi także spory natury prywatnej (np. kwestie własności lokalu) oraz spory publicznoprawne, gdzie jedną stroną jest osoba prywatna, a drugą prawna (urząd publiczny), np. w sprawie uchylenia decyzji administracyjnej.

Uprawnionymi do rozstrzygnięcia są – w zależności od sprawy:

- sędzia orzekający jednoosobowo (*Einzelrichter*) w sprawach cywilnych, opiekuńczych, lub też karnych (*Strafrichter*) nie przekazanych sądowi ławniczemu (*Schöffengericht*)
- urzędnik wymiaru sprawiedliwości (*Rechtspfleger*) – nie posiada on uprawnień sędziowskich, większość jego zadań należała wcześniej do sędziego, po zakończeniu II wojny światowej katalog spraw przejmowanych przez tych urzędników stopniowo się rozrastał, jego pole działania to materia sądownictwa nieprocesowego,
- urzędnik sekretariatu sądu (*Urkundsbeamte*) – zajmujący się prowadzeniem protokołów posiedzeń sądowych, wydawaniem zaświadczeń itp.

Sądem nadrzędnym dla obwodowego jest sąd krajowy (*Landgericht*), który jest instancją odwoławczą od postanowień w pierwszej instancji, poza sprawami rodzinnymi, w przypadku których bezpośrednio odwołuje się do wyższego sądu krajowego (*Oberlandesgericht*). Również nie wszystkimi sprawami zajmuje się sąd obwodowy. W jego wła-

ściwościach leżą przykładowo spory prawa cywilnego (*bürgerliches Recht*) o wartości sporu do 5000 € lub bez względu na wartość sporu – w przypadku spraw: najmu, rodzinnych, alimentacyjnych itp.

Sąd obwodowy jest również sądem egzekucyjnym (*Vollstreckungsgericht*) w przypadku licytacji przymusowej (*Zwangsversteigerung*), zarządu przymusowego (*Zwangsverwaltung*) i postępowaniu dotyczącym niewypłacalności (*Insolvenzverfahren*). W konkretnych przypadkach działa jako sąd spadkowy (*Nachlassgericht*), lub sąd opiekuńczy (*Vormundschaftsgericht*).

Proces karny przed sądem obwodowym prowadzi tzw. sędzia karnista (*Strafrichter*), jeśli przewidywana wysokość kary nie będzie przekraczała 2 lat pozbawienia wolności. W przypadku przestępstw (minimalna kara – rok pozbawienia wolności) oraz wykroczeń, gdy przewidywana kara ma wynieść 2-4 lat pozbawienia wolności właściwy jest sąd ławniczy (*Schöffengericht*), składający się z reguły z sędziego zawodowego i dwóch ławników. W cięższych przypadkach sprawy prowadzone są przed wyższymi instancjami: izbą karną (*Strafkammer*), lub sądem przysięgłym (*Schwurgericht*) przy sądzie krajowym oraz senatem karnym, czy izbą karną (*Strafsenat*) przy sądach najwyższych.

Problemy opracowania

Struktura sądu, kompetencje poszczególnych jego działów zmieniały się wraz z upływem lat. Powoduje to naturalnie problemy podczas opracowania materiału archiwalnego pozostawionego przez te jednostki. Najprościej byłoby przyjąć za punkt odniesienia ostatnią modyfikację struktury sądu (w tym jego registry). Jednakże mając na uwadze pozostawione w tych zespołach również akta sięgające daleko wstecz, prowadzone nie tylko przez jego poprzedników, ale także m.in. przez komisje ds. uwłaszczenia, urzędy gruntowe, jest dyskusyjne⁶².

Wydaje się, że najlepszym rozwiązaniem jest przyjęcie jako podstawy struktury sądu z lat 30-tych lub 40-tych i umiejętnie dopasowanie do niej akt dawniejszych, nie mające w niej bezpośredniego odbicia, np. uwłaszczeniowych.

Ponadto w zespołach tych znajdują się akta formalnie odrębnych sądów: ds. dziedzicznych niepodzielnych gospodarstw rolnych, nadzorujących czystość rasową (*Erb-*

⁶² Pomocne są tutaj wskazówki metodyczne, zob. *Decyzja Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 10 listopada 2005 r.*; *Projekt wskazówek metodycznych Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z 30 grudnia 1991 r. dotyczących opracowywania akt sądowych wytworzonych w XIX–XX w.*

gesundheitsgericht) i sądu pracy, które mogłyby tworzyć osobną grupę, jednakże ilość materiału wytworzona przez te dwie ostatnie jednostki jest tak znikoma, że praktycznie umyka wszelkiej kwalifikacji.

Z drugiej strony podczas opracowania tych zespołów natrafiamy na materiał pozostawiony przez administrację sądu, związany z prowadzeniem jego bieżącej działalności (utrzymanie budynku, regulaminy wewnętrzne, akta osobowe pracowników).

Innym problemem jest zróżnicowana proveniencja materiałów zespołów sądów obwodowych: pośród materiałów pozostawionych przez te instytucje znajduje się duża liczba akt odziedziczonych po sądownictwie austriackim. Są to głównie księgi wieczyste oraz akta gruntowe. Przy czym nie stanowią one fizycznie odrębnych jednostek, lecz są dołączone do poszytów, prowadzonych następnie przez sądy pruskie, poprzedników sądu obwodowego⁶³.

Nie wszystkie materiały dochowały się do naszych czasów, i to nie tylko wskutek wojen, czy innych kataklizmów. Należy mieć na uwadze, że także w okresie funkcjonowania przedwojennych sądów obwodowych przeprowadzano brakowanie. Nie będę wymieniał w tym miejscu szczegółowo wszystkich rodzajów akt wraz z terminami ich przechowywania. Podam jedynie kilka przykładowych.

Na podstawie przepisów dotyczących niszczenia akt, rejestrów i dokumentów w urzędach sądowych⁶⁴, zniszczeniu po 30 latach podlegały akta procesowe dotyczące:

- własności nieruchomości, wpisanych do rejestru statków, ograniczeń własności nieruchomości (służebności), sporów granicznych itp.
- akta dot. spraw małżeńskich, dzieci, ubezwłasnowolnienia
- wszelkiego rodzaju materiały związane z egzekucją przymusową, wyroki sądu pracy, wyrysy, szkice i mapy odnoszące się do powyższego.

Po 20 latach zniszczone powinny zostać:

- akta spraw upadłościowych
- skargi, wyroki w sprawach o obrazę.

⁶³ J. Gołaszewski, dz. cyt., s. 127-128.

⁶⁴ *Vorschriften über die Vernichtung der Akten, Register und Urkunden bei den Justizbehörden vom 31. Dezember 1927*, [w:] *Der Dienstbetrieb bei den Geschäftsstellen der Gerichte und Staatsanwaltschaften in Preußen*, hrsg. von F. Klee, W. Müller, Berlin 1929, s. 48 i nast.

Krótki okres przechowywania miały często sprawy karne, dlatego tak niewiele ich zachowało się do naszych czasów⁶⁵. Inne zachowały się zaś tylko dlatego, że ich zniszczeniu paradoksalnie przeszkodziła właśnie II wojna światowa.

Podczas opracowania sądów obwodowych w Archiwum Państwowym w Opolu wyłącza się z zespołów pewne rodzaje akt, a mianowicie: duplikaty ksiąg metrykalnych, rejestry pomocnicze urzędów stanu cywilnego, akta notariuszy, akta katastrów gruntowych i inne. Motywem tych działań było przekonanie, że materiały te przypadkowo znalazły się w zespole sądu obwodowego. Jak się jednak okazuje założenie to było w dużej mierze błędne. Akta notariuszy zostawały w sądzie zwykle w przypadku śmierci tego urzędnika, lub przeniesienia go do innego sądu, podlegającego właściwości terytorialnej innego wyższego sądu krajowego⁶⁶. Z kolei duplikaty ksiąg metrykalnych, a potem rejestry USC również prowadzone były przez sądy obwodowe⁶⁷. W tym jednak przypadku wydzielenie tych materiałów i włączenie ich do zespołów poszczególnych parafii, czy urzędów stanu cywilnego okazało się trafionym zabiegiem, gdyż oryginały często się nie zachowały.

Większy problem stwarza ustalenie właściwości terytorialnej sądu, która zmieniała się czasem z upływem lat, przez co nierzadko trudno jednoznacznie zdecydować, w którym zespole sądu powinny znaleźć się akta gruntowe i księgi wieczyste miejscowości, która zmieniła (czasem zaledwie w części) przynależność sądową. W takich przypadkach rozstrzygające dla opracowującego jest - w której miejscowości parcele te figurowały ostatecznie (do 1945 r.). Nieruchomości, które w czasie prowadzenia księgi nie zostały przeniesione, nie umieszczano w ramach miejscowości, do której później zostały włączone

Problemem z punktu widzenia korzystającego jest z kolei zapis imion i nazwisk np. właścicieli nieruchomości lub autorów testamentów. Zapisywane były one różnie. Czasem wynikało to z nieumiejętnego przełożenia polsko brzmiącego nazwiska na język niemiecki, niekiedy pisownia zmieniała się wraz z upływem czasu, a bywało, że sam zainteresowany zmieniał pisownię. Dlatego podczas poszukiwań warto zastosować różną formę zapisu (powtórzenia liter, inna końcówka – szczególnie przy imionach, np. Rosalie-

⁶⁵ Dalsze informacje: zob. *Der Dienstbetrieb*, s. 48 i nast., 94 i nast.

⁶⁶ *Handbuch für amtsrichterliche*, s. 316 i nast.

⁶⁷ Por. przypis 23 i 59.

Rosalia). W przeciwnym wypadku skorzystanie z mechanizmu wyszukującego bazy, do której został wpisany zespół, może nie przynieść oczekiwanego rezultatu.

Na zakończenie podam kilka luźnych informacji odnośnie budowy akt sądów obwodowych, zaczerpniętych z przepisów dotyczących funkcjonowania registratury, które mogą się okazać przydatne podczas opracowania zespołu. Mianowicie:

- akta nie powinny zawierać więcej, jak 250 kart, w przypadku przekroczenia tej wielkości, powinno się zakładać następny tom, co zaznaczano na poprzednich aktach
- akta stałe powinny mieć numerację kart (foliacja); akta zbiorcze o tymczasowym charakterze (*Blattsammlung*) nie wymagały tego, jeśli zawierały tylko 1 lub 2 pisma, w pozostałych przypadkach wymagano także oprawy i policzonych kart, powinny też zostać zszyte, gdy zamierzano je przysyłać lub gdy zawierały więcej niż 10 spraw (*Eingänge*). Można też założyć stałe akta, jednak poniżej 50 kart powinno mieć to dobre uzasadnienie, zawsze zaś w przypadku odwołania lub rewizji
- w przypadku akt spraw karnych, akta stałe zakładało się najpóźniej w momencie wniesienia skargi
- na każdym akcie należało odnotować rok odłożenia akt oraz jak długo należy je przechowywać, ewentualnie w którym roku przekazać do archiwum z adnotacją, czy akta są wartościowe dla badań historycznych, czy też nie
- na górnej części wewnętrznej strony okładki zaznaczano karty, których nie należało brakować (oznaczano to już podczas ich powstania), w tym miejscu powinna być też pieczęć i podpis osoby sprawdzającej kompletność akt podczas ich odkładania
- każde akta miały swój numer podawany na każdym piśmie, inaczej oznaczone były tylko gruntowe
- księga wieczysta oznaczana była wg okręgu i karty, w koniecznym wypadku czasem przez podanie jeszcze tomu
- akta gruntowe kopalń otrzymywały dopisek 'Bgw'
- akta niepodzielnych gospodarstw rolnych posiadały dopisek 'EhR' z oznaczeniem gminy i numeru karty matrykuły niepodzielnych gosp. rolnych (*Erbhöferolle*⁶⁸)

⁶⁸ Rolle – znaczy rejestr, zob. Wittig, *Landgüterordnung für Schlesien vom 24. April 1884 erläutert an Beispielen*, Berlin 1894, s. 11-12.

-
- poszczególne rejestry publiczne miały własne oznaczenia np. HR – rejestr handlowy (*Handelsregister*), VR – rejestr spółek (*Vereinsregister*), SSR – rejestr statków żeglugi śródlądowej (*Seeschiffregister*⁶⁹).

⁶⁹ Rejestr okrętowy (*Schiffsregister*) – prowadzony również obecnie, wpisywane są statki uprawnione/zobowiązane do zawieszenia bandery narodowej. Mogą ją mieć tylko statki, których właścicielami są obywatele niemieccy, zameldowani na terytorium Niemiec (w przypadku osób prawnych, gdy większość zarządu spełnia ww. warunki). Obowiązkowi wpisania do rejestru podlegają statki od długości kadłuba przekraczającej 15 m. Mniejsze wpisuje się na życzenie właściciela. Dzięki temu statek może być traktowany jak nieruchomość i obciążony hipoteką, zob. *Wikipedia. Die freie Enzyklopädie*, <http://de.wikipedia.org/wiki/Schiffsregister> (dostęp 7.11.2005 r.).